

ВПЛИВ БІБЛІЇ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ: ОБШИР, АСПЕКТИ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ЇХ ВИВЧЕННЯ

У статті зроблено спробу, узагальнивши спостереження українських вчених та автора, визначити обшир та описати основні аспекти впливу Біблії на українську мову, до яких віднесено: структурний, семантичний, стилістичний, дериваційний, міжмовний та часовий. Автор статті вважає, що в дослідженні порушеної проблеми потрібно дотримуватися широкого поняття біблійності.

Ключові слова: Біблія, біблійність, біблійне слово, біблійний фразеологізм, біблійний вираз, дериват, церковнослов'янізм, релігійний стиль.

За період незалежної України різко зросла кількість праць, присвячених стосункам мови і релігії, зокрема української мови та релігії. Науковці розробляють найрізноманітніші аспекти цієї проблеми [27], є вже й дуже цікаві та глибокі узагальнювальні праці, присвячені проблемам впливу християнства, Біблії на українську мову, зокрема, праці В. Німчука [23], В. Грещука [7], В. Кононенка [18], Л. Шевченко [34], Н. Бабич [1] та ін., у яких зроблено спроби підсумувати спостереження над поставленою проблемою, хоча переважно лінгвісти зупиняються на якомусь одному чи кількох її аспектах. Ми б хотіли, використавши здобутки українських мовознавців та власні спостереження, показати, зокрема, обшир впливу Біблії на українську мову і проблеми, які виникають у зв'язку з його вивченням.

У доповіді на конференції „Тисяча років християнства на Україні в контексті Мілennічного року“ (Варшава, 2000) С. Козак дуже слушно сказав: „...2000 років тому зародилася християнська традиція, котра упродовж усіх часів чинила вплив на цілу форму життя в наступні історичні епохи, а особливо впливала на формування особистості людини і процесів інкультурації спільноти, на формування людської цивілізації і життєвих пріоритетів людини у сфері вартостей, норм, мотивацій, трансценденцій, пробуючи одночасно допомогти знайти відповідь на найістотніші проблеми людської екзистенції, пов'язані зі смыслом життя, тотожністю, порядком Божим і людським, устроєм світу“ [38, с. 39]. З огляду на важливість названих процесів, а ще на особливі геополітичні та історичні чинники, що сформували глибоку релігійність як одну із найістотніших рис українського світогляду [36], вплив Біблії на українську мову надзвичайно великий та багатоаспектний, саме тому і його вивчення є досить складним.

Виокремимо основні проблемні аспекти вивчення біблійного в українській мові.

I. Структурний аспект, чи питання набору мовних засобів, які ілюструють вплив Біблії на українську мову. Ця проблема постає особливо чітко при спробі дати назву словникові бібліїзмів, тобто мовних одиниць, запозичених із Біблії. Звичайно їх називають „Словник біблійних крилатих слів та виразів“, оскільки справді в такому словнику наводять і слова, і власне фразеологізми (ідіоми), і те, що відносять до фразеології в широкому розумінні, – усталені сполуки, що мають структуру цілого речення.

Найвиразнішими бібліїзмами є власні назви – антропоніми (*Ісус Христос, Богоматір, Адам, Єва, Кайн, Мойсей, Соломон, Ірод, Пилат, Лазар, Єремія* та ін.) та топоніми (*Вавилон, Содом, Гоморра, Назарет, Голгофа, Гетсиманія, Фавор, Йордан* тощо), а також загальні назви, що мають чітку біблійну конотацію (*апостол, фарисей, псалом, лепта, притча, заповідь, мирносоція, розп'яття, мученик* тощо). Однак сюди відносять й слова з не дуже виразною біблійною семантикою, наприклад, *світло, світило* [1, с. 135].

Ядром бібліїзмів вважають фразеологізми, серед них найпоширеніші: *вдовина лепта, наріжний камінь, блудний син, адамове ребро, альфа і омега, вавилонське стовпотворіння, валаламова ослиця, нести хрест, терновий вінок* тощо, їх включають звичайно навіть до загальнономовних тлумачних словників.

Проте дуже багато біблійних усталених виразів мають будову речення – простого чи складного, вони зазвичай у тлумачні словники потрапляють дуже рідко, наприклад: *Без волі Божої і волос не спаде; Кесарево кесарю, а Боже Богові; Віра без діла мертва; Віра горами двигает; Усьому свій час; Не вливають вина молодого в старі бурдюки; Не знає ліва рука, що робить права; Не хлібом єдиним живе людина; Не відають, що творять; Не розкидайте перла перед свиньми; Не сотвори собі кумира; Покоління відходить і покоління приходить, а земля віковечно стоїть; Усі, хто візьме меча, від меча і загинуть; Хто з вас без гріха, нехай перший каменем кине; Хто має вуха, нехай слухає; Хто не працює, той не їсть; Хто помножує пізнання, той побільшує жалі; Хто сіє вітер, пожне бурю; Час розкидати каміння і час каміння збирати* та ін.

Однак, думаємо, бібліїзми – це структурно ще ширше явище, до якого варто відносити й цитати та навіть цілі тексти. Найбільшими біблійними текстами-цитатами можна вважати Господню молитву „Отче наш“, яку знають практично всі

носії мови, а також 50 (покаянний) та 90 (охоронний) псалми, які дуже багато людей щодня промовляють і часто цитують.

II. Семантичний аспект, тобто вплив Біблії на розвиток лексико-семантичної системи.

Йдеться насамперед про визначення семантичної структури релігійної та біблійної лексики, яке до сьогодні становить певну проблему (див., наприклад, праці В. Німчука [21], Н. Пуряєвої [25]). А. Ковтун, досліджуючи формування та функціонування релігійної лексики в українській мові, висновкує: основні типи семантичної деривації усіх тематичних полів релігійної лексики – звуження значення й метонімія (відповідно 52% і 42%), метафора (6%) як різновид семантичної деривації та емпіричний класифікатор об'єктів спостережень у релігійній сфері є непродуктивною, оскільки, як припускає дослідниця, для релігійної лексики емпіричність не була головним джерелом пізнання духовного [39, с. 94].

Окремим є питання про переосмислення загальноживаних слів, у яких із впливом на живе мовлення біблійного тексту сформувалися релігійні значення, наприклад, *хліб*, *брат*, *сестра*, *учитель*, *коліно* тощо (див., наприклад, працю Н. Дзюбишиної-Мельник [8]).

Чимало слів-біблізмів постали внаслідок конденсації біблійного виразу: один із компонентів фразеологічної одиниці вичленувався, отримав самостійне вживання з тим значенням, яке раніше було властиве всьому фразеологізму загалом. Так, слово *притча* в значенні „предмет загальних розмов, пересудів” виникло на основі фразеологізму *притча во язицех*, слово *телець* зі значенням „символ багатства, гроші” сформувалося на основі фразеологізму *золотий телець* тощо. В. Ужченко і Л. Авксентьев, ілюструючи унікальне „двонаправлене” утворення слів на основі фразеологічної одиниці, аналізують біблійний фразеологізм *авилонське стовпотворіння*: кожний із компонентів звороту став твірним для слів *стовпотворіння* і *авилон*, які однаковою мірою передають значення всього виразу, наприклад: *На великому шляху Львів – Ужгород ціле стовпотворіння. Весь шлях забитий машинами* (С. Чорнобривець); *Дали для ознайомлення пуд сценаріїв..., і ось ми з Сергієм забрались сюди, якнайдалі від студійного вавилону* (О. Гончар) [32, с. 21]. Окремі біблійні власні назви апелятивізуються, зберігаючи при цьому біблійну основу, наприклад, *ірод*, *каїн*, *хам*, *іуда* (юда).

Величезною проблемою є об'єктивна фіксація семантичного обсягу слів із релігійною семантикою у словниках, якої, на жаль, в українській лексикографії, як указують В. Німчук [22], А. Ковтун [16], ще немає.

III. Стилiстичний аспект, який виявляється

у специфіці функціонування біблізмів у різних стилях української мови.

Загалом біблійна лексика та фразеологія, що зародилася у Святому Письмі, властива насамперед релігійному стилеві, але поширилася і в розмовний, публіцистичний, та, особливо, у художній стилі.

Щодо розмовного стилю, то варто наголосити, що прямих біблізмів у розмовному стилі небагато, у ньому прижилися лише окремі з них – типу *Не копай яму іншому, бо сам в неї попадеш*, однак біблійних висловів, які мають аналогічні за змістом відповідники в народній творчості чи обігрують біблійні ситуації, надзвичайно багато.

Часто спостерігаємо явище, яке в польському мовознавстві називають фольклоризацією Євангелія (тобто передачею його змісту у формах фольклору [2, с. 430]) чи фольклоризацією сюжетів Біблії [3, с. 436]. Згадаймо хоча б спостереження Н. Сологуб над народним переосмисленням біблійних образів [31]. Опрацювання постацей Адама та Єви в українській мові дає нам змогу констатувати, що в українській мовній картині світу призвідницею гріха вважають Єву, бо саме вона дала Адамові заборонений плід. І. Франко зафіксував і прокоментував кілька цікавих українських приказок – реакцій на цю подію, які мають переважно еротичний зміст: *Адам зів'язав кічку, а у нас оскома на зубах* Коз. (Номис, с. 42); *Як би не Єва, то би й Адам не згрішив* (Дрог.) Жінка перша дає чоловікові привід до гріха [5, II, с. 117]; *На Єву всі бий забий, а й Адам не ліпший* (Цен.) Реплікувала жінка, коли завелася бесіда про первородний гріх [5, II, с. 117]; *Як би міг чоловік обійти ся без жінки, то був би Пан Біг не сотворив Єву* (Ворохта) Проба хлопської філософії, зрештою основана на дуже старій книжній традиції [5, II, с. 173]; *Адам як перший раз Єву побачив, то встав тай облизав сі, а потім поцілював тай обіймав сі* (Цен.) Подають як зразок проповіді давніх попів, що любили розмальовувати біблійні історії локальним кольоритом і апокріфічними, інколи дуже натуралістичними деталями [5, I, с. 25–26]; *Було ся не облизувати, Адаме!* (Гнідк.) Уживається жартуючи, коли чоловік потерпить через жіночу спокусу [5, I, с. 26]; *Адам згрішив, тай нам того лишив* (Кол.) Сею приказвою натякають на Адамові зносини з Евою, в яких по думці наших сільських теологів і лежить суть його „первородного” гріха, і який перейшов далі на всіх Адамових потомків [5, I, с. 648]; *То ще Єва в раю вміла* (Кол.) Говорять про половий акт [5, II, с. 117]. Названі І. Франком вислови засвідчують своєрідне осмислення біблійного сюжету українським народом.

Проблему використання релігійних лексем у

художніх текстах активно вивчає А. Ковтун. З'ясовуючи інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексиці за матеріалами художньої прози, дослідниця стверджує, що навіть у період тривалої атеїзації суспільства цей один з найдавніших лексичних пластів активно Поповнював художній стиль української мови і традиційними для українців актуалізаціями зі збереженням високої тональності фонові інформації, і новими – із залученням периферійних частин значень для створення переважно іронічно-комічного ефекту мовлення [13, с. 67]. Основою функціонування релігійної лексики поза звичним мовним середовищем (не в релігійній сфері), за спостереженнями дослідниці, є метафоризація [14, с. 127].

В. Кононенко, аналізуючи українські переклади Біблії та мову художньої літератури і слушно зауважуючи, що „включення бібліїзмів у художні тексти, опанування високою манерою релігійної літератури суттєво стимулювали мовне збагачення творів красного письменства“ [18, с. 74], наводить дуже цікаві приклади введення до художнього тексту окремих бібліїзмів, які „навіть позбавлені безпосереднього зв'язку з біблійними сюжетами [...], залишаються бібліїзмами до того моменту, поки в них зберігається бодай віддалений елемент „біблійності“, свого роду архисема „релігійність“ [18, с. 82]. Автор, дуже влучно зауважуючи, що „і слова, і словосполучення, здавалося б, узвичаєні, загальноживані, безпосередньо не позначені біблійним впливом, у контекстних умовах можуть асоціативно пов'язуватись із біблійними словами“ [18, с. 83], наводить як приклад вірш Олександра Олеся „Недурно плакав я в пустелі“, у якому набір слів-понять (*пустеля, каміння, сурми, хрест, меч* тощо) сукупно викликають образи Старого Заповіту: *Недурно плакав я в пустелі / І плакав довго без надій... / Мене каміння зрозуміло... / Я чув, як сурми загриміли / І розчинилася труна... / Як вечір, гасне меч народниць, / Стихають сурми золоті... Надії падають в безодні, / Конає мрія на хресті.*

До речі, часто вважають, що переважна більшість релігійної фразеології – це вислови нехристиянського походження (наприклад, за спостереженнями Є. Тредера над кашубською фразеологією, лише 32 % фразеологічних одиниць, пов'язаних з релігією, викликані християнством [40]). Однак, як показують наші спостереження над творчістю Юрія Федьковича [28], попри поширену думку, що у світогляді гуцулів, представником яких себе позиціонував Юрій Федькович, переважають язичницькі погляди, мовні засоби вербалізації зверненої мови у творах письменника засвідчують, що язичництво

знаходить своє відображення лише в стилізаціях під фольклорні твори або у творах на історичну тематику, а переважають християнські уявлення, тобто за походженням язичницькі вислови наповнюються у творах української літератури християнським, біблійним змістом.

IV. Дериваційний аспект, тобто вплив Біблії на словотвірну систему української мови.

В. Грещук на конференції у Варшаві 2000 р. відзначив стимулювальну роль перекладів Біблії та богослужбової літератури на словотвірний і номінаційний механізм мови, на активізацію певних способів і прийомів деривації слів, збагачення техніки номінації [7, с. 98], що спричинило появу в українській мові цілком нових величезних дериваційних гнізд і навіть як приклад гніздо слів (199 лексем) із коренем **-бог-** у мові Київської Русі [7, с. 98–100].

За нашими спостереженнями, велику дериваційну потугу мають і власне біблійні слова та вирази (детально див.: [26]), спостереження над якими дають змогу з'ясувати особливості формування релігійної картини світу українців. Проаналізувавши три наявні нині в українському мовознавстві словники біблійних фразеологізмів [11; 17; 33] та власну картотеку біблійних крилатих слів та виразів, ми нарахували більше 50 власних імен, ужитих у біблійних крилатих словах і виразах. Майже всі ці імена є знаковими, прецедентними, такими, що позначають певну відому біблійну ситуацію. В українській мові вони найчастіше утворюють присвійні прикметники (що цілком природно, оскільки вони є іменами осіб): *Адамів, Іродів, Давидів* та ін., і тільки деякі слова стали джерелом довшого словотвірного ланцюжка.

Найбільші дериваційні потенції має слово *Христос* (словники фіксують 30 похідних), як ім'я головного героя Нового Заповіту, навколо якого відбуваються всі основні події і який займає чільне місце в релігійних віруваннях та обрядах: *христини, христинний, христити, христитися, християнин, християнізація, християнізований, християнізувати, християнізуватися, християнка, християнство, християнський, христовий, христограма* („монограма Ісуса Христа“), *христолюбець, христолюбивий, христолюбний, христородавець, христосатися, христосик, христосування, христосуватися, христьянин, хрищений, хрищений, хрищений* (у знач. ім.), *хрищеник, хрищениця, хрищення, хриштувати.*

Українізоване фонетичне оформлення імені *Іуда – Юда* носії української мови сприймають як мотивувальне для гнізда слів: *юдити, під'юдити, під'юджувати, під'юджений, під'юджуваний, троюдити, троюдитися, троюда, троюдження, розтроюдити, розтроюджувати, розтроюд-*

жений. Хоча „Етимологічний словник української мови“ не дуже чітко вказує на такий зв'язок: „*юдити* „підбурювати”, *під'юджувати* „тс” СУМ, ВеБ, [юда] „злий дух, нечиста сила” Г. Шух; – бр. [юдзіць] „хитрувати, лукавити, зводити наклепи”, п. [judzić] „підбурювати, спокушати; набридати”, слц. [juzic] „наговорювати”, болг. *юдя* „підманювати, спокушати”, м. *јуда* „міфічна істота (персоніфікація вихору, урагану)”, схв. *јудати се* „поводитися роздратовано, нервово”, слн. *јудати* „погано поводитися з кимось, знущатися з когось; лаяти”; – псл. *јудіти*; – споріднене з лит. *jáudytis* „пустувати, буюти”, *jaūda* „(душевна) сила, розум, задум”, дінд. *yodhati* „воює” [...]; іє. **ioudh-* / *iouadh-*; для п. *judzić* припускається запозичення зі східнослов'янських мов” [9, с. 519]. Як свідчить тлумачний словник, семантично тісний зв'язок зі словом *Юда* мають тільки перші три слова (*юдити*, *під'юдити*, *під'юджувати*), семантика решти (*розтроюджувати*, *розтроюдити*, *троюдь*, *троюдити*, *троюдитися*) складно вивести з біблійного переносного значення, хоча в діалектах, зокрема в буковинських говірках, слово *троюдити* має значення „Підбурювати до сварки” [29, с. 554], а *юда* означає „Підбурювач”, *юдженя* – „Підбурювання” [29, с. 684]. Важко сказати, чи міфологічні уявлення виникли на основі біблійного імені, чи біблійне ім'я зі своїм значенням і негативною конотацією дуже вдало наклалося на міфологічні уявлення народу (думаємо, що все-таки друге).

В українській мові є ще одне гніздо слів, утворених від слова *Юда* (*Юда*), але слова, що стоять у вершині цих гнізд, різні. Протоієрей Г. Дяченко у Повному церковнословянському словнику вказує на вісім людей на ім'я *Юда*, згаданих у Біблії. Один з них – четвертий син Якова від Лії, він отримав благословення Якова, у якому містилася вказівка на войовничий дух його нащадків і на тривалість їхньої могутності і влади (Бут. 35, 23, 49, 8–12); звідси – ім'я іудейського народу [24, с. 237] та похідні: *юдеї*, *юдей*, *юдейка*, *юдейство*, *юдейський*, *юдаїзм*, *юдаїзація*, *юдаїка*, *юдаїстика*, *юдаїстичний*; до речі, українізований варіант має більшу кількість похідних: *юдеї*, *юдей*, *юдейка*, *юдейство*, *юдейський*, *юдаїзм*, *юдаїка*, *юдаїстика*, *юдаїстський*, *юдофіл*, *юдофільство*, *юдофільський*, *юдофоб*, *юдофобство*, *юдофобський*.

Слово *Хам* – „1. *заст.* Зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів). 2. *розм., лайл.* Зухвала, груба, нахабна людина” [30, XI, с. 15]. У „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (2009 р.) це тлумачення доповнено варіантом до першого значення: „// Грубе звертання до

кріпака, слуги, наймита” і третім значенням: „3. За Біблією – непуцящий син благочестивого Ноя, що поглумився над своїм батьком і був ним проклятий” [4, с. 1555]. Останній словник фіксує 17 похідних (*хамів*, *хамка*, *хамний*, *хамство*, *хамський*, *хамовитий*, *хамовито*, *хамовитість*, *хамло*, *хамлюга*, *хамрило*, *хамрій*, *хамула*, *хамулуватий*, *хамуватий*, *хамуватість*, *хамувато*), усі вони наслідують переважно семантику другого значення, однак „Етимологічний словник української мови” вказує на зв'язок слова *хам* с турецьким *ham* „грубий, невихований” [9, VI, с. 153]. До речі, у буковинських говірках *хамула* – „1. Розварена рідка страва. 2. Вайлувата, незграбна людина” [29, с. 609], тобто чітко видно накладання значень двох фонетично схожих слів.

Серед знакових біблійних географічних назв – *Вавилон*, *Гетсиманія*, *Голгофа*, *Гоморра*, *Едем*, *Єгипет*, *Єрихон*, *Єрусалим*, *Ліван*, *Назарет*, *Содом* тощо. Крилаті слова, утворені від конкретних назв місць, де відбувалися найважливіші біблійні події, в українській мові часто набувають переносних значень: *Голгофа* – „місце страти, мук (від назви гори Голгофи в Єрусалимі, де відбулася страта Ісуса Христа)” [4, с. 249] та *Едем* – „*книжн.* 1. За біблійною легендою – місце блаженного існування Адама та Єви; рай. 2. *перен.* Місце, що відзначається винятковою красою та багатством природи; благодатний край” [4, с. 336], однак ці назви практично не утворюють похідних, словники фіксують лише похідний прикметник *едемський*.

Найбільше похідних утворено від топоніма *Содом*. Фразеологізм *Содом і Гоморра* містить дві географічні назви, обидві набули переносних значень, однак дещо різних: *Гоморра* – „1. Міфічне місце, що було знищене Богом за нечесність його мешканців. 2. *перен.* Місце нечесності і розпусти” [4, с. 252], *содом* (зауважмо, з малої літери) – „*розм.* 1. Крайне безладдя; метушня, шум. 2. *заст.* Крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь”, при якому подано фразеологізм *Содом і Гоморра* (до речі, його пишуть то з великої, то з малої літери) – „а) крайне безладдя; метушня, шум; б) крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь” [4, с. 1353]. Оскільки слово *Содом* повністю увібрало в себе семантику фразеологізму (можливо, завдяки своїй фонетично простішій формі порівняно зі словом *Гоморра*), саме воно стало твірним для низки слів: *содома*, *содомізм*, *содоміт*, *содомітка*, *содомія* і прикметник *содомський*, біля якого подано усталений вислів *содомський гріх* [4, с. 1353].

Отже, на дериваційні потенції біблійних крилатих слів та висловів впливають як внутрішньомовні, так і позамовні чинники, що зумовлюють утворення похідних і регулюють реалізацію за-

кладених системою словотвірних потенцій відфраземного слова: частотність уживання крилатих слів та висловів, важливість для носіїв мови позначуваної ними сфери, можливість накладання біблійного переносного значення на вже наявні лексичні значення, набуття символічного значення власною назвою-компонентом фразеологічної одиниці тощо. Цікаво було б проаналізувати й словотвірні потенції загальних біблійних назв.

V. Міжмовний аспект, який визначає вплив Біблії через стосунки української мови насамперед із церковнослов'янською, а також з іншими мовами.

Як зазначають дослідники, українські письменники здобували знання біблійних текстів передусім через церковнослов'янські видання, і їхній вплив на творчу діяльність українських майстрів красного письменства був визначальним аж до кінця XIX ст., тому вплив Біблії на українську мову широко засвідчують церковнослов'янізми. Однак входження в українську мову церковнослов'янзмів було не у всі часи однаковим. Юрій Шерех у статті „Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми)”, написаній в Мюнхені 1950 р., аналізуючи, як в історії української літературної мови раз-у-раз хвиля боротьби з церковнослов'янзмами змінюється протилежною хвилею, зауважує: „Церковнослов'янська мова, позиченням або калькуванням, увібрала в себе величезні скарби давньо-грецької абстрактно-філософської й богословської мови, – а ледве чи яка в світі народна мова може такими скарбами похвалитися. В цьому і є головна внутрішня причина тяжіння української літературної мови до церковнослов'янзмів, вічного відродження їх. Та потреба культурної переємності, зв'язку з нашою старою культурною традицією, теж раз-по-раз покликає до нового життя церковнослов'янзмів“ [35, с. 3]. Автор вважає, що пояснення вимагає не так звертання до церковнослов'янзмів, як те відштовхування від них, що від часу до часу відновлюється в історії української літературної мови і зазначає: „Якщо ми приглянемося до того, коли саме це відштовхування виходить назверх, то побачимо, що це бувало якраз у ті часи, коли український народ стояв на переломі від етнографічної маси до національності – і шукав доказів своєї окремішності саме в своїй етнографічній чистоті. А поверталися церковнослов'янізми або тоді, коли цей рух був розбитий і штучно зупинений (кінець XVI ст.), або навпаки, коли він досягав свого – і народ підносився на рівень нації – якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості. Так було із зрілим Т. Шевченком і П. Кулішем, так є

й за наших днів. З цього погляду, сміливе черпання церковнослов'янзмів відповідає тому етапові українського історичного розвитку, коли наша національна свідомість вже настільки зміцніла, що може дозволити собі вийти з етнографічних рамок і ввібрати в себе елементи вселюдської культури – тим більше, що в церковнослов'янзмах ці елементи приходять в уже засимільованому впродовж тисячолітньої історії української Церкви і української культури вигляді” [35, с. 3].

Якраз тенденція до відштовхування від церковнослов'янзмів спричинила в українській мові варіантність біблійних крилатих виразів: *алчуці і жаждуці – спрагли і голодні; віра горами двигає – віра горами рухає; глас вопіючого в пустині – голос волаючого в пустелі; гроби поваплені – гроби побілені; юдоль плачу – долина плачу; земля обітована – обітованна земля – обіцяна земля; золотий телець – золоте теля; не сотвори собі кумира – не роби собі подоби; ничтоже сумняся (сумняшеся) – нічого сумніватися; своя своїх не познаша – своя своїх не пізнає; святая святих – свята святих – святее святих; сильні мира сего – сильні світу цього; співати осанну – співати славу; суєта суєт – марнота марнот; хліб насущний – хліб щоденний; як тать унощі – як злодій уночі тощо.*

На наших очах в останні два десятиліття формувалася та встановлювалася один із українських відповідників фразеологізмів *козел відпущення* [11, с. 71; 33, с. 34] чи *козел офірний* [11, с. 71; 17, с. 44; 33, с. 34] – *цап-відбувайло*.

VI. Часовий аспект, тобто встановлення та урахування часу появи чи створення біблійного усталеного виразу в українській мові.

Загальновідомо, що Біблія – це книга, складена з текстів, написаних у різні епохи, але й крилаті вислови, які всі так сміливо відносять до біблійних, за спостереженнями А. Григор'єва, часто насправді мають глибше коріння [6]. Тим більше не одночасовими є одиниці біблійного походження, бо часто невідомо точно, коли їх було запозичено в українську мову або ж вони виникли під впливом Біблії значно пізніше. Так, А. Коваль у книзі „Спочатку було Слово“ [11], яка має підзаголовок „Крилаті вислови біблійного походження в українській мові“, у кінці книги подає вислови, як вона вказує, „з позабіблійних усних і писемних творів“ (*всевидящее око; радуйся, Маріє!; смертю смерть поправ, смертю смерть здолавши, чудо святої Вероніки та ін.*), відчуваючи їхній зв'язок (хоч і непрямий) з Біблією.

В українську мову основний пласт бібліїзмів прийшов після прийняття християнства із проповідей, релігійних книг тощо, однак пізніше завдяки тим чи тим особистостям окремі фрази

чи слова могли набувати актуальності, діставали певний поштовх для частішого використання. Так, Панас Мирний та Іван Білик актуалізували біблійний вислів *Хіба ревуть воли, як ясла повні*; Іван Франко, написавши поему „Мойсей“, не просто спричинив до широкого використання імені цього біблійного героя як символу провідника народу, але й до його переосмислення, бо Мойсеєм стали називати самого Івана Франка. В. Мокієнко зауважував про ХХ століття: „ідеологія войовничого атеїзму, насправді багато в чому виявилась лише спадкоємицею попередніх релігійних систем. Не тільки численні основні принципи, але численні формулювання християнства і соціалізму, наприклад, мало не буквально збігаються. Такими є, наприклад, тексти десяти євангельських (гесп. Мойсеєвих) заповідей і „Моральний кодекс будівника комунізму“ який недавно пропагували в СРСР“ [20, с. 51–52]. Зовсім недавно, під час Революції Гідності, став особливо актуальним біблійний вираз *Немає більшої любові за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх...* [Ів. 15: 13], у поширенні якої велику роль відіграв Патріарх Філарет.

Ну і, нарешті, про саме поняття біблійності, про її межі. Услід за болгарським фразеологом С. Калдієвою-Захарієвою [10] та польським лінгвістом В. Хлебдою [37], вважаємо, що в дослідженні впливу Біблії на українську мову біблійність треба розуміти широко. О. Ковач у статті „Явна та прихована біблійна фразеологія в сучасних європейських мовах“, аналізуючи біблійні одиниці прихованого біблійного походження, що „не містять у собі явного посилання на біблійні сюжети і не є маркованими мовними зворотами з Біблії“ [12, с. 102] типу *ловити на слові, тримати слово, одним словом, давати слово, з ніг до голови, покладати надію, сісти на шию* тощо, цілком слушно стверджує, що „за рахунок прихованих сталих виразів та фразеологізмів питома вага бібліїзмів у сучасних європейських мовах є значно вищою, ніж може видатися на перший погляд, а також спираючись на матеріали історико-етимологічних словників“ [12, с. 110].

За спостереженнями вчених, вплив Біблії на українську мову в результаті відштовхування від церковнослов'янської мови насамперед семантичний, смисловий [19], а тому визначити вислови, поява яких зумовлена біблійними впливами, дуже важко, і часто кожен окремих випадок потребує окремого дослідження.

Отже, вплив Біблії на українську мову надзвичайно великий і охоплює різні мовні рівні, однак найвиразніше його можна простежити на лексико-фразеологічному рівні. Цей вплив стосується різних аспектів функціонування мовних

одиниць: структурного, семантичного, стилістичного, дериваційного, міжмовного, часового. Вважаємо, що в дослідженні проблеми впливу Біблії на українську мову потрібно дотримуватися широкого поняття біблійності, тільки такий підхід дасть можливість дослідити вказану проблему у всій її повноті.

Література

1. Бабич Н. Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. наук.-дидакт. праць / Надія Бабич. – Чернівці : Букрек, 2009. – 214 с.
2. Бартми́ньский Е. О ритуальной функции повтора в фольклоре: к вопросу о поэтике сакрального / Ежи Бартми́ньский // Бартми́ньский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М. : Индрик, 2005. – С. 405–417.
3. Бартми́ньский Е. „Ширится Бог“: Пример христианизации народной новогодней колядки / Ежи Бартми́ньский // Бартми́ньский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М. : Индрик, 2005. – С. 433–449.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун“, 2009. – 1736 с.
5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – 2-е вид. – Т. I : А – Діти. – Львів, 2006 ; Т. II : Діти – П'ять. – Львів, 2006 ; Т. III : Рабунок – Ячмінь. – Львів, 2007.
6. Григорьев А. В. Русская библейская фразеология в контексте культуры / А. В. Григорьев. – М. : Индрик, 2006. – 360 с.
7. Грещук В. Релігійно-християнський чинник в історії української мови / Василь Грещук // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. 11–12. – *Spotkania polsko-ukraińskie*. – *Studia Ucrainica / pod red. S. Kozaka*. – Warszawa, 2001. – S. 89–101.
8. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови / Н. Дзюбишина-Мельник // *Культура слова : міжвідом. збірник*. – К. : Наук. думка, 1994. – Вип. 45. – С. 14–20.
9. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 6. – 566 с.
10. Калдієва-Захарієва С. Библията във фразеологията и фразеологията в Библията и нейните преводи / Стефана Калдієва-Захарієва // Калдієва-Захарієва С. *Българска фразеология*. – София : Академично изд-во „Проф. Марин Дринов“, 2013. – С. 245–264.
11. Коваль А. П. Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
12. Ковач О. Явна та прихована біблійна фразеологія у сучасних європейських мовах /

- Оксана Ковач // Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea / edit. K. Balázs, I. Herbil. – Cluj-Napoca : Casa Cărții de Știință, 2016. – FnuI V. – Nr. 1/2016. – S. 100–111.
13. Ковтун А. Модифікація семантики слова в українському художньому мовленні ХХ століття (на матеріалі релігійно-християнської лексики) : навч.-метод. посібник / Альбіна Ковтун. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 100 с.
  14. Ковтун А. Неосемантизація релігійної лексики в сучасних засобах масової інформації / А. Ковтун // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / [гол. ред. Голобородько К. Ю.]. – Харків, 2016. – Вип. 42. – С. 119–128.
  15. Ковтун А. Метафоризація українських релігійних лексем як чинник творення нерелігійних значень (на матеріалі лексикографічних джерел) / Альбіна Ковтун // Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea. – Cluj-Napoca : Editura Casa Cărții de Știință, 2016. – An. V : Nr. 1. – P. 151–166.
  16. Ковтун А. Проблеми лексикографічної репрезентації релігійно-християнської лексики / Альбіна Ковтун // Дивослово : Українська мова й література в навчальних закладах. – 2010. – № 6 (639). – С. 27–29.
  17. Колоїз Ж. В. Слово Благовісті : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : І. В. І., 2002. – 96 с.
  18. Кононенко В. Українські переклади Біблії і мова художньої літератури / Віталій Кононенко // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 11–12. – Spotkania polsko-ukraińskie. – Studia Ucrainica / pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 2001. – S. 74–88.
  19. Коцюба З. Г. Паремійні фонди мов як контамінація різночасових міжкультурних світоглядних нашарувань / З. Г. Коцюба // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 101–118.
  20. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология и религия: от политеизма к полифразеологизации / В. М. Мокиєнко // Problemy frazeologii europejskiej. II : Frazeologia a religia / red. A. Lewickiego i W. Chlebda. – Warszawa : Energeia, 1997. – S. 51–66.
  21. Німчук В. Лексеми *раб* і *слуга* в українських перекладах Нового Завіту / Василь Німчук // Українська мова. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
  22. Німчук В. В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / В. В. Німчук // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 3–30.
  23. Німчук В. Християнство й українська мова / Василь Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11–30.
  24. Полный церковнославянский словарь / сост. Г. Дьяченко. – М. : Издат. отдел Моск. Патриархата, 1993. – 1128 с. (репринт 1900 р.).
  25. Пуряєва Н. Український „Отче наш” як дзеркало проблем українського богослужбового перекладу / Наталія Пуряєва // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 57–69; 2008. – № 4. – С. 59–72.
  26. Скаб М. Дерираційні потенції біблійних крилатих слів і виразів як засіб виявлення української мовної картини світу / Марія Скаб, Мар'ян Скаб // Мовний простір граматики : актуальні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – С. 242–247.
  27. Скаб М. Основні напрями дослідження взаємодії української мови і сфери сакрального: здобутки та перспективи / Марія Скаб // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – Вип. 506–508 : Слов'янська філологія. – С. 3–9.
  28. Скаб М. Релігійна картина світу гуцулів крізь призму звертань до вищих сил у творах Юрія Федьковича / Марія Скаб, Мар'ян Скаб // Лінгвостилістичні студії : наук. журнал / [редкол. : С. К. Богдан (голов. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – Вип. 3. – С. 167–176.
  29. Словник буковинських говірок. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
  30. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
  31. Сологуб Н. Народні переомислення біблійних образів / Надія Сологуб // Мовознавство : доповіді та повідомлення IV Міжнар. конгресу українців / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 176–180.
  32. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксент'єв. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
  33. Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник / укладачі : Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.
  34. Шевченко Л. Біблія і становлення української літературної мови / Л. Шевченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 56–61.
  35. Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми) / Ю. Шерех // Єдиними устами : Бюлетень Інституту Богословської Термінології та Перекладів / Львівська Богословська Академія. – 1998. – № 2. – С. 1–5.
  36. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В. Янів // Янів В. Нариси до української етнопсихології / упор. М. Шафовал. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Знання, 2006. – С. 243–272.
  37. Chlebda W. Библия в языке – язык в Библии / W. Chlebda // Problemy frazeologii europejskiej. II

- : Frazeologia a religia / red A. Lewickiego i W. Chlebdy. – Warszawa : Energeia, 1997. – S. 67–74.
38. Kozak S. Chrześcijańskie korzenie kultury ukraińskiej / Stefan Kozak // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 11–12. – Spotkania polsko-ukraińskie. – Studia Ucrainica / pod red. S. Koza ka. – Warszawa, 2001. – S. 39–44.
39. Kowtun A. Способи семантичної деривації в українській релігійній лексиці / Albina Kowtun // Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis : Studia Linguistica X / [red. : M. Karamańska, M. Puda-Blokesz, E. Zmuda]. – Kraków : Wyd-wo Naukowe UP, 2015. – С. 81–96.
40. Treder J. Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje na tle porównawczym / J. Treder. – Wejherowo, 1989. – 312 s.

В статье сделана попытка, обобщив наблюдения украинских ученых и автора, определить объем и описать основные аспекты влияния Библии на украинский язык, к которым отнесены: структурный, семантический, стилистический, деривационный, междуязыковой и временной. Автор статьи считает, что в исследовании затронутой проблемы нужно исходить из широкого понятия библейскости.

Ключевые слова: Библия, библейскость, библейское слово, библейский фразеологизм, библейское выражение, дериват, церковнославянизм, религиозный стиль.

Summarizing works of Ukrainian scientists and the author's works, the article touches upon the major aspects of research when studying the influence of the Bible on the Ukrainian language, such as: structural, semantic, stylistic, derivational, interlingual and chronological. The author of the article believes that when studying the problem under discussion it is necessary to stick to a wide notion of biblicalness.

Keywords: the Bible, biblicalness, biblical word, biblical phraseological unit, biblical expression, derivative, element of the Church-Slavonic language, religious style.